

В.В. ПОПКО

Вадим Вікторович Попко, кандидат юридичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФОРМУВАННЯ МІНІМАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ ПОВОДЖЕННЯ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ ТА ЗАТРИМАНИМИ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

У наш час в умовах актуалізації правозахисної проблематики цілком закономірним стало звернення до питань дотримання прав людини при відбуванні покарання у місцях позбавлення волі та розгляд їх як складової частини проблеми прав і свобод людини і громадянина у цілому. Мінімальні стандарти поводження із засудженими та затриманими у міжнародному кримінальному праві (пенітенціарні правила) є відображенням зобов'язань щодо забезпечення законного і справедливого поводження з цією категорією осіб. Такі правила повинні бути чітко сформульовані, оскільки певний тиск з боку громадськості може легко привести до порушення основних прав людини цієї вразливої групи людей. Сучасні пенітенціарні правила базуються на попередніх в'язничних стандартах та на цінностях міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав людини. Разом із тим такі правила покликані послідовно реалізувати потреби і надії в'язничних адміністрацій, ув'язнених та співробітників пенітенціарних установ щодо забезпечення позитивного, реалістичного і сучасного підходу до питань управління та поводження з ув'язненими.

Сучасні пенітенціарні правила мають максимально можливий всеохоплюючий характер, але при цьому не покладають на держави-члени недосяжних завдань. Керівні принципи пропонують модернізувати пенітенціарне законодавство держав у сферах дотримання прав людини, співробітництва з соціальними службами, адаптації цієї категорії людей у повсякденному житті згодом тощо. Законодавство держав має забезпечити основні гарантії проти жорстокого поводження із затриманими особами. Від самого початку затримання, тобто від моменту, коли особа є зобов'язаною залишатися зі співробітниками правоохоронних органів, затримана особа повинна користуватися щонайменше такими трьома правами: 1) правом повідомити про факт свого затримання третю сторону за власним вибором (члена родини, друга, консульство своєї держави тощо); 2) правом на доступ до адвоката; 3) правом на доступ до лікаря, включно з правом бути оглянутим – якщо таке бажання висловить затримана особа – лікарем, якого обирає сама затримана особа (на додаток до будь-якого медичного огляду, що здійснювався лікарем, якого запросили співробітники правоохоронних органів). Особи, затримані правоохоронними органами, повинні бути негайно поінформовані про свої права, передбачені законодавством. Будь-яка надана державним органам можливість відстрочки здійснення одного з наведених вище прав має бути чітко визначена, а її застосування – жорстко обмежене в часі. Всі ці питання вимагають вивчення, удосконалення, приведення у відповідність із світовою практикою, тоді як проблема застосування катувань і нелюдського поводження, особливо в місцях позбавлення волі, як була, так і залишається гострою для України¹. Система виконання покарань є закритою для суспільства, а випадки катувань засуджених і підслідних в установах, підпорядкованих Пенітенціарній службі, мають неконтрольований латентний характер. Про це свідчить про невідповідність державної політики України викликам у сфері забезпечення і дотримання прав людини, особливо свободи від катувань, заборони жорстокого і такого, що принижує людську гідність, видів поводження і покарання.

Метою статті є вивчення міжнародних стандартів прав засуджених та затриманих стосовно осіб, які скоїли транснаціональний злочин, їх формування та розвиток у сучасних міжнародно-правових актах.

Щодо питань формування міжнародних стандартів прав засуджених та затриманих, їх розвиток у правових актах як універсального так і регіонального європейського характеру, окремі проблеми розглядалися у працях юристів, зокрема у роботах В.І. Галагана, Ю.М. Грошевого, В.Т. Маляренка, В.В. Молдована, В.Т. Нора, О.І. Осауленка, В.П. Севостьянова, В.М. Тертишника, В.П. Шибіка та інших. Питання нормативно-правових та організаційних засад забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі досліджувалися у дисертації В.А. Львовичкіна². Сучасні тенденції розвитку національних пенітенціарних систем, проблемні аспекти їх функціонування, цілі та система покарань, історичний розвиток вітчизняної пенітенціарної системи, діяльність служби пробації у західних країнах та перспективи впровадження інституту пробації у нашій державі досліджувалися в працях Д.В. Ягунова³. Менша увага цим питанням приділялася у працях юристів-міжнародників, проте існує низка практичних посібників, що характеризують міжнародні стандарти належного поводження із засудженими та затриманими, їх адаптацію до національного законодавства України⁴. Такі роботи орієнтовані передусім на фахівців системи виконання покарань.

Міжнародні стандарти поводження із засудженими та затриманими – прийняті на міжнародному рівні норми, принципи та рекомендації у сфері виконання покарань, діяльності органів і установ виконання пока-

рань, а також утримання й поведження із ув'язненими. Ці стандарти узгоджені міжнародною спільнотою, закріплені у певних міжнародно-правових документах (конвенціях, деклараціях, резолюціях, рекомендаціях ООН та Ради Європи), їх підґрунтям є насамперед Загальна декларація прав людини (1948 р.). Прийняті на її розвиток Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), які породжують юридичні зобов'язання для держав, котрі їх ратифікували (у тому числі й Україна), містять відповідні положення щодо поведження з особами, позбавленими волі. Крім цих міжнародних документів загального (універсального) характеру є доволі великий перелік документів, що доповнюють і деталізують загальні принципи і безпосередньо стосуються засуджених. Перелік основних міжнародних правових документів щодо осіб, які відбувають покарання за вироком суду, нараховує понад 30 найменувань. Чисельність таких документів вимагає систематизації, можливо у вигляді кодифікації, яка б сприяла всебічному охопленню питань утримання та поведження із засудженими та ув'язненими людьми. Слушною є думка про те, що поведження із засудженими та затриманими повинно базуватися на чіткій та детальній регламентації, ґрунтуючись на засадах захисту прав і основоположних свобод людини, а виконання кримінальних покарань – на регламентації діяльності посадових осіб відповідних органів. Місця утримання засуджених та затриманих є середовищем постійних конфліктів та створює передумови для порушення прав людини. Саме тому існує необхідність у законодавчому регулюванні цих відносин на національному рівні відповідно до міжнародних стандартів поведження із засудженими та ув'язненими, і на достатньо високому рівні деталізації регулюють майже всі аспекти поведження з ними (режим, праця, освіта, навчання, охорона здоров'я, соціальна робота, релігія, громадський вплив тощо).

Міжнародні стандарти поведження із засудженими й затриманими у міжнародному праві сформувались з плином часу й на сьогодні представляють юридично розроблений інститут кримінального права. Його витoki у давнині, проте юридичне оформлення він отримав наприкінці XIX століття. В.А. Львовкін⁵ виділяє чотири основних етапи у формуванні міжнародного співробітництва із формування міжнародних стандартів поведження із засудженими та ув'язненими. Перший етап пов'язаний із зародженням міжнародного співробітництва з пенітенціарних (з лат. *poenitentia* – розкаяння) проблем та перші спроби реформування в'язничних установ (кінець XVIII – середина XIX ст.) Другий етап характеризується створенням офіційних міжнародних організацій з пенітенціарних проблем та проведення офіційних тюремних конгресів за ініціативою міжнародних організацій (друга половина XIX ст. – до початку Першої світової війни). Третій етап пов'язаний із першими спробами створення міжнародних стандартів відбування кримінальних покарань, який тривав у період з 1920 р. до 1945 р., тобто до закінчення Другої світової війни. Четвертий етап – це створення Організації Об'єднаних Націй і розгляд пенітенціарних проблем на міжнародному рівні під її егідою. Цей етап почався у 1945 р. й триває досі.

Співробітництво держав і стало необхідною умовою напрацювання правових норм, що регулювали поведження із засудженими та затриманими й сприяло формуванню певних стандартів на міжнародному рівні. Цю діяльність пов'язують з роботою перших міжнародних тюремних конгресів у Франкфурті у 1846 р. та тюремного конгресу, що відбувся в Лондоні у 1872 р., який, як зазначає М.Н. Анненков, був першою спробою створення міжнародного інституту захисту прав і свобод людини в умовах позбавлення волі⁶. На цьому Лондонському конгресі вперше було розглянуто підготовлений делегацією США проект *Правил поведження із засудженими* (41 розділ). На наступному міжнародному тюремному конгресі у Стокгольмі у 1878 р. був розроблений проект створення Міжнародної пенітенціарної комісії, яка складалась з офіційних представників держав-учасниць.

На цих конгресах вивчалась практика утримання в'язнів, що сформувалась у вигляді пенітенціарних систем, та розроблялись норми захисту їхніх прав. З плином часу в сфері пенітенціарних відносин сформувались певні системи тюремного ув'язнення, що отримали назви – *пенсільванська (філадельфійська), оборнська, англійська, ірландська* та інші, які пізніше були визнані прогресивними системами відбування покарання. Ці пенітенціарні системи отримали широке застосування та здійснили сильний вплив на пенітенціарну теорію та практику⁷.

Пенсільванська чи філадельфійська система – це система одиночного утримання, яка отримала вперше систематичне застосування в американському штаті Пенсільванія у XVIII столітті. Основна ідея цієї тюремної системи в її початковому вигляді полягала у тому, що залишаючись постійно на самоті, злочинець повинен молитвою і самоспогляданням прийти до усвідомлення своєї вини. Звідси випливала необхідність устрою тюрем по системі одиночних камер. На початку XIX ст. в Пенсільванії й Філадельфії були побудовані великі одиночні в'язниці зі специфічним режимом: повним знеособленням злочинця, заміною прізвища номерами, надзвичайною тишею, обов'язковим носінням масок, тобто повною ізоляцією ув'язненого не тільки від зовнішнього світу, а й від інших ув'язнених. Така система викликала зацікавленість і в Європі. Перший міжнародний тюремний конгрес 1846 р. у Франкфурті проголосив Пенсільванську систему єдино придатною як для довготривалого, так і короткострокового ув'язнення. Пенсільванська пенітенціарна система набула поширення і в Європі, зокрема у Бельгії, Нідерландах, Німеччині (відома слідча в'язниця Моабіт) та інших країнах.

У 30-х рр. XIX ст. квалерська американська тюремна спілка назвала одиночні камери «жахливими і страшними лігвами», що є «символами людського страждання, порівняно з яким французька Бастилія та іспанська інквізиція – лише бліді й слабкі копії». З того часу боротьба з утриманням в'язнів в одиночних камерах стала важливою не тільки для правозахисних організацій, наприклад Міжнародного фонду «За захист прав в'язнів», а й предметом діяльності міжнародних організацій й триває до нашого часу.

Комітет ООН проти тортур неодноразово висловлював претензії до усталеної в ряді країн практики поміщення людей в одноосібну камеру на тривалий час, ставлячи її в один ряд із тортурами, жорстоким поводженням і порушенням права на здоров'я, а також передбаченого ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) права на гуманне поводження і повагу достоїнства, що властиво людській особистості, про що відмічалось у доповідях про стан утримання в'язнів на американській військово-морській базі в Гуантанамо. Провідний фахівець ООН по розслідуванню тортур, професор права Американського університету у Вашингтоні Хуан Мендес, виступаючи на засіданні Комітету по правам людини ООН, посилаючись на дані досліджень і спостережень, закликав світову спільноту припинити практику використання тривалого одноосібного утримання у в'язницях, яке може бути прирівняне до тортур.

На початку XIX ст. в США у м. Оберн (штат Алабама) у муніципальній в'язниці було запроваджено іншу систему, названу *Обернською*. Вона передбачала роз'єднання засуджених тільки на нічний час, але приписувала дотримання абсолютного мовчання вдень під час спільної роботи, харчування тощо. Американські тюремні спілки, особливо Нью-Йоркська і Бостонська, вітали Обернську систему, яка знайшла прихильників і в інших країнах, особливо у Франції.

Формування *англійської моделі тюремного ув'язнення* пов'язують з діяльністю начальника британської морської каторги капітана Олександра Меконочі (XIX ст.). Прагнення до підвищення виховного впливу на в'язнів спонукали капітана Меконочі, використовуючи острівне розташування каторги, ввести, враховуючи поведінку і ставлення в'язнів до праці, різні умови тримання для різних категорій засуджених. Залежно від поведінки засуджених він розділив їх на певні групи, а засудженим, які виправляються, Меконочі поліпшував умови тримання. У результаті кожен із засуджених мав перспективу потрапити на острів для осіб, які виправляються, де міг побудувати власний будинок, викликати сім'ю, вести господарство і заслужити дострокове звільнення. До правопорушників, які не прагнули виправлятися, встановлювався більш жорсткий режим відбування покарання.

У другій половині XIX ст. в Англії весь термін ув'язнення поділявся на три етапи: 1) пробний етап (однорічне ув'язнення, аналогічне філадельфійській системі); 2) виправний етап (примусові роботи в умовах загального ув'язнення); 3) умовно-дострокове звільнення (за умови позитивної поведінки та реального відбування покарання не менш як три чверті строку, призначеного для чоловіків, та дві третини – для жінок).

Ірландська система відбування покарання на відміну від англійської розподілялась не на три, а на чотири етапи. Перші два етапи збігалися з етапами в Англії, третій одержав назву «перехідна в'язниця». Він характеризувався напіввільним режимом відбування покарання з виходом на роботу без варті, вільним спілкуванням засуджених із зовнішнім світом, оскільки вони мали право самостійно відвідувати церкву, громадські установи, магазини тощо. Представники промислових підприємств, майстерень могли вільно відвідувати ірландські перехідні в'язниці, знайомитися із засудженими, вивчати можливості надання їм роботи на своїх підприємствах після звільнення.

З плином часу на міжнародному рівні були ухвалені норми, принципи й рекомендації у галузі виконання покарань і діяльності органів та установ виконання покарань і утримання ув'язнених. Пенітенціарні норми були узгоджені міжнародною спільнотою і в їх підґрунті, як вже зазначалось, лежить *Загальна декларація прав людини* та ухвалені на її розвиток *два міжнародних пакти: про громадянські і політичні права та про економічні, соціальні і культурні права*, які містять відповідні положення щодо поводження з особами, позбавленими волі. Згідно з Європейською конвенцією захисту прав людини (ст. 5 п. 1) позбавлення волі повинно відповідати двом критеріям: по-перше, воно має бути юридично законним відповідно до внутрішнього права країни, а, по друге, воно має бути правомірним у світлі Конвенції.

Крім цих міжнародних документів *загального (універсального) характеру* існує доволі великий перелік документів, що доповнюють і деталізують загальні принципи і безпосередньо стосуються засуджених та затриманих осіб. Принципи, закладені в актах загального характеру, розвиваються в таких актах *спеціалізованого характеру*, що мають своєю метою виклад стандартів поводження із засудженими особами, як: Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (1955 р.), Конвенція ООН проти катувань (1984 р.), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.), Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р.), Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження із засудженими (Правила Мандела, 2015 р.) та ін.

Виділяють ще *регіональні стандарти* у сфері поводження із засудженими та ув'язненими, зокрема до європейських стандартів організації та правового регулювання виконання покарань належать: Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (1964 р.); Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод людини (1950 р.); Європейська конвенція з попередження катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (1987 р.); Європейські в'язничні правила (2006 р.) та ін.

Розрізняють міжнародні стандарти поводження із засудженими та затриманими: *обов'язкові* та *стандартно-рекомендаційні* (за ступенем зобов'язань). Існують положення, що є обов'язковими до виконання в національних кримінально-виконавчих системах і такі, що розглядаються як рекомендації, для реалізації яких повинні бути створені відповідні соціально-економічні передумови.

Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими і Європейські в'язничні правила містять стандарти-рекомендації, тобто положення, що сформульовані у цих документах, не мають обов'язкової юри-

дичної сили, про що прямо сказано у вступі, де визначається статус цих правил. Але, незважаючи на це, розроблені на рівні ООН і Ради Європи стандарти поводження з позбавленими волі визнаються міжнародними організаціями, урядами й неурядовими організаціями і, зокрема, адміністрацією місць позбавлення волі. Рекомендаційний характер мають правові акти, ухвалені інституційними органами Ради Європи, серед яких: Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи стосовно системи ув'язнення та поводження з небезпечними злочинцями від 24 вересня 1982 р.; Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи стосовно надання короткотермінових відпусток ув'язненим від 24 вересня 1982 р.; Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів, оголошені рекомендацією № К (92)16 Комітету міністрів Ради Європи та інші.

Щодо міжнародних стандартів стосовно застосування заходів, альтернативних позбавленню волі, то серед них найбільш вагомими є Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила), та Європейські положення щодо громадських санкцій і заходів, що містяться в Рекомендації № R(92)16, прийнятій 19 жовтня 1992 р. Комітетом міністрів Ради Європи. Ці міжнародні документи теж є рекомендаційними.

Щодо суб'єктів застосування міжнародних стандартів, то серед перерахованих міжнародних документів можна виділити стандарти: а) що стосуються поводження з особами, засудженими до позбавлення волі; б) правила застосування заходів до ув'язнених, але ще не засуджених, осіб; в) засуджених осіб, не пов'язаних із позбавленням волі. Режим відбування покарання й ув'язнення цих категорій осіб різняться між собою.

Базовим документом у сфері поводження із засудженими та ув'язненими є Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН 30 серпня 1955 року⁸. У своїй Резолюції 2858 (XXVL) від 20 грудня 1971 р. Генеральна Асамблея звернула увагу держав-членів на Мінімальні стандартні правила і рекомендувала суворо дотримуватися їх при управлінні пенітенціарними та виправними закладами, а також доброзичливо розглянути питання про введення їх в національне законодавство.

Резолюція № 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 р. «Звід принципів захисту всіх осіб, які підлягають затриманню чи ув'язненню у будь-якій формі», визначає основні положення, що їх мають дотримуватися особи, які проводять арешт. Положення Зводу принципів закріпили гуманні основи поводження із затриманими та ув'язненими, повагу до їх гідності та дотримання законних прав. Так, поряд із заборонами застосування тортур чи жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження і покарання, роз'яснюється значення вказаних термінів. Так, передбачається, що положення «жорстокі, нелюдські чи принижуючі гідність види поводження і покарання» повинно тлумачитися таким чином, щоб забезпечити найширший захист проти зловживань фізичного чи психологічного характеру, включаючи утримання затриманої чи ув'язненої особи в умовах, які тимчасово чи постійно позбавляють її будь-якого з природних почуттів: зору, слуху, просторової або часової орієнтації».

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (1955 р.) неодноразово змінювались і доповнювались новими нормами (Пекінські правила, Токійські правила, Правила Манделі). 21 грудня 2010 р. на *Дванадцятій конгресі ООН з питань попередження злочинності і кримінальному правосудддю* була ухвалена Резолюція 65/230, в якій рекомендувалось Комісії з питань попередження злочинності і кримінального правосуддя заснувати міждержавну Групу експертів відкритого складу для обміну інформацією про найкращі види практик, а також національне законодавство і діюче міжнародне право і про перегляд діючих Мінімальних стандартних правил ООН у сфері поводження із в'язнями, з тим щоб вони враховували останні наукові досягнення і кращі практики у сфері роботи кримінально-виправних установ. Згодом було ухвалено ряд резолюцій (R 67/188 від 12 грудня 2012 р., R 68/190 від 18 грудня 2013 р., R 69/192 від 18 грудня 2014 р.), що сприяли діяльності над Мінімальними стандартними правилами поводження із в'язнями, роботу над якими Група експертів завершила у березні 2015 р. на нараді у Кейптауні (Південна Африка).

Нові Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями були ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН у травні 2015 р. й отримали назву *«Правила Манделі»*⁹ на знак поваги до спадку pokojного президента Південної Африки *Нельсона Манделі*, який провів у в'язниці 27 років в ході боротьби за права людини, рівність, демократію і мир в усьому світі. Резолюцією ООН 64/13 було засновано *Міжнародний День Нельсона Манделі*, що відмічається щорічно 18 липня, а у 2015 р. цей день був названий *«Днем Манделі на захист прав в'язнів»*.

Міжнародні стандарти поводження із засудженими та затриманими, що являють собою систему норм та принципів, закріплених у міжнародно-правових джерелах, визначають основні принципи утримання засуджених; класифікацію осіб, які позбавляються волі; організацію умов відбування покарання в місцях позбавлення волі; організацію внутрішнього режиму відбування покарання та контакти із зовнішнім світом; дисципліну; харчування; правову допомогу; медико-санітарне обслуговування; трудову діяльність; навчання та користування книгами; питання релігії та відправлення культу; інформування засуджених і подання ними скарг; зберігання майна засуджених; перевезення засуджених; особливості утримання жінок, неповнолітніх, немовлят, іноземних громадян.

Перша спроба щодо розробки пенітенціарних стандартів була здійснена в Європі у 1973 р. з ухваленням Радою Європи Резолюції R(73)5 «Європейські мінімальні стандартні правила поводження із засудженими». Дані Правила були спрямовані на те, щоб адаптувати до європейських умов Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями, які були прийняті ООН ще у 1955 році. У 1987 р. Європейські пенітенціарні правила були ретельно перероблені (Рекомендація R87(3) Комітету Міністрів Ради Європи), як зазначалось у пояснювальному Меморандумі, щоб «послідовно реалізувати потреби і сподівання тюремних адміністрацій,

засуджених і співробітників пенітенціарних установ по забезпеченню позитивного, реалістичного і сучасного підходу до питань управління і поведження із в'язнями».

Проте з 1987 р. у розвитку європейського пенітенціарного законодавства і практиці поведження із в'язнями відбулися численні зміни. Еволюційні зміни у суспільстві, політиці по боротьбі із злочинністю, практиці винесення вироків, проведенні дослідження, а також приєднання до Ради Європи нових держав-членів привели до значних змін у сфері організації управління пенітенціарними установами і поведження із в'язнями.

Ключову роль у цих еволюційних змінах відіграло безперервно зростаюче число рішень, ухвалених Європейським судом з прав людини по застосуванню статей Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) на основні права засуджених, і стандарти, розроблені Європейським комітетом з попередження тортур і нелюдських чи таких, що принижують достоїнство видів поведження чи покарання, – на поведження з ними. У зв'язку з даними змінами Європейський комітет з проблем злочинності доручив Раді по співробітництву у кримінальній сфері привести діючі правила у відповідність з прикладами кращої сучасної практики. Результатом стала нова, діюча й сьогодні, редакція Європейських пенітенціарних правил, ухвалена Рекомендацією R(2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць Ради Європи 11 січня 2006 р. на 952-й зустрічі Заступників Міністрів¹⁰. Нинішня редакція Європейських пенітенціарних правил має ту ж саму мету та базується на попередніх в'язничних стандартах і на цінностях Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Остання стаття (108) нових Правил передбачає їх подальше оновлення.

У Європейських пенітенціарних правилах зазначено, що тюремне ув'язнення має здійснюватися за певними принципами. Зокрема, тюремне ув'язнення повинно використовуватися як крайній захід, тобто засновується на принципі *ultima ratio*. Його метою є зниження чисельності засуджених, які утримуються в пенітенціарних установах, до мінімально можливого рівня. Підкреслюється важливість використання покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі лише як виняток і за вчинення найбільш тяжких злочинів. Для більшості засуджених слід розглядати можливість застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань.

До нових Правил були включені також питання, що не розглядалися в Правилах 1987 року. Вони мають характер рекомендацій і є цілком прийнятними для більшості держав. Однак констатується, що для деяких країн Європи (особливо тих, що приєдналися до Ради Європи після 2000 р.) треба докласти певних зусиль задля подолання негативних тенденцій у формуванні пенітенціарної системи, її функціонуванні та питаннях поведження із засудженими. Також державам рекомендовано переглянути кількість кримінально караних діянь, скоротити їх або перекваліфікувати, щоб норми законодавства у своїх санкціях не мали покарання, що пов'язане з позбавленням волі.

До гарантій захисту від свавільного арешту належать обов'язок негайно сповістити заарештовану людину зрозумілою для неї мовою про підстави арешту, негайне припровадження її до суду, право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду, право на отримання компенсації за незаконне затримання. Зокрема, у Великобританії та США взяття людини під варту віднесено до компетенції суду¹¹.

Правила містять керівні положення і принципи для тих країн-членів, які модернізують свої пенітенціарні установи на основі модернізації пенітенціарного законодавства. У Правилах обумовлені заходи, які необхідно включати в національні закони, а не в національне законодавство. Термін «національний закон» включає в себе не тільки основне законодавство, що існує на території тієї або іншої країни, а й обов'язкові до виконання інші нормативні акти і постанови, судові рішення тощо. Такий підхід рекомендований, оскільки законотворчий процес у державах-членах Ради Європи має свої особливості.

Основні положення міжнародних стандартних правил поведження із в'язнями передбачають неприпустимість будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану. Велика увага приділяється дотриманню режиму безпеки, умовам утримання в'язнів, організації медичного обслуговування з урахуванням збереження лікарської таємниці в пенітенціарних закладах, внутрішньому розпорядку в пенітенціарних установах: загальний підхід до організації внутрішнього розпорядку; режим; спеціальні заходи суворого режиму або безпеки; перегляд і контроль; злочинні діяння; дисципліна та стягнення; застосування сили; заходи стримування; зброя.

Робота в пенітенціарних установах розглядається як державна служба, що передбачає добір персоналу пенітенціарної установи, його фахову підготовку, досвід управління пенітенціарною установою, інформування громадськості тощо. Всі пенітенціарні установи повинні регулярно інспектуватися державними органами та піддаватися незалежному моніторингу.

Посібник з міжнародних стандартів стосовно досудового утримання під вартою, розроблений Центром з прав людини ООН, встановлює практичні рекомендації щодо імплементації міжнародних норм дотримання права на судовий розгляд у межах розумного періоду часу у національне законодавство. Згідно з цими рекомендаціями, держава має встановити максимальний термін досудового ув'язнення особи, по закінченню якого особа має бути звільнена. Держава повинна зважати на максимальний термін покарання, яке може бути призначене за вчинення даного злочину. Термін досудового ув'язнення повинен бути пропорційним терміну покарання¹².

Токійські правила спрямовані на застосування заходів, альтернативних тюремному ув'язненню. Такими санкціями можуть бути: а) усні санкції, такі як зауваження, догана й попередження; б) умовне звільнення від відповідальності; с) обмеження в цивільних правах; d) економічні санкції; такі як штрафи чи штрафодні; е) конфіскація майна; f) повернення майна жертві або ж компенсація матеріальних збитків; g) умовне покарання або ж покарання з відстрочкою; h) умовне звільнення з ув'язнення й установа судоваго нагляду; і) суспільно корисні роботи; j) перебування вдень у виправній установі; k) домашній арешт; l) будь-яке інше поведження, не пов'язане з тюремним ув'язненням.

Токійські правила рекомендують застосовувати до правопорушників заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням, силами громадськості, уникаючи по можливості формального розгляду справи у суді, що можна розглядати як заклик до позасудової форми правосуддя.

Європейські положення щодо громадських санкцій і заходів загалом не суперечать Токійським правилам, однак їх особливістю є рекомендація застосовувати громадські санкції і заходи замість покарання (і не тільки у виді тюремного ув'язнення). Це означає, що рекомендовані Європейськими положеннями громадські заходи є альтернативою покаранням. Головна ідея застосування громадських санкцій та заходів полягає в тому, що вони дозволяють залишити правопорушників у контакті зі всіма чинними механізмами соціального контролю у суспільстві, надаючи можливість особі реінтегруватись до соціального життя, що є більш ефективним, ніж після перебування особи у місцях позбавлення волі. Це підтверджено Рекомендаціями № (99)22, що були прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 30 вересня 1999 р. і передбачають застосування до правопорушників таких заходів, як умовне звільнення, що застосовується без винесення вироку про покарання; громадські роботи (тобто неоплачувана робота на користь суспільства); інтенсивний нагляд з боку громадськості; переговори між правопорушником і потерпілим або відшкодування завданої потерпілому шкоди; обмеження свободи пересування (домашній арешт) із використанням електронних методів стеження; застосування заходів медичного характеру, обумовлених контрактом на лікування окремих категорій правопорушників осіб, які перебувають у певній залежності (від алкоголізму, наркотиків). Таким чином, не всі перераховані громадські заходи збігаються із санкціями, рекомендованими Токійськими правилами.

У рамках ООН та Ради Європи у наш час функціонують різноманітні інстанції, діяльність яких безпосередньо чи опосередковано пов'язана із захистом і охороною прав і свобод осіб, позбавлених волі, наприклад, заснована у травні 1999 р. посада Комісара Ради Європи з прав людини.

Надзвичайно важливу роль у захисті прав в'язнів відіграє Європейський суд з прав людини щодо права на життя (ст. 2)¹³, права на захист від катувань та ганебного поведження (ст. 3)¹⁴, права на приватність (ст. 8)¹⁵ Європейської конвенції щодо людей, які позбавлені волі.

Відомою є активна позиція колишнього Комісара Ради Європи з прав людини Томаса Хаммарберга щодо питання реалізації ув'язненими своїх виборчих прав¹⁶. Передусім питання стосувалось Великобританії, до якої була прикована увага у зв'язку з рішеннями Європейського суду з прав людини 2005 р. і 2010 р., за якими визнавалось, що виборчі права заявників, які перебувають у в'язницях, були порушені, оскільки внутрішнє право Великобританії не дозволяє таким особам брати участь у політичному житті держави¹⁷. З багатьох проблемних питань, пов'язаних із захистом прав в'язнів, Т. Хаммарберг опублікував особисті позиції, які можуть бути враховані, з огляду на його авторитет, при вирішенні проблемних питань у пенітенціарній сфері.

Значну діяльність у сфері поведження із в'язнями проводить Комітет Ради Європи проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, заснований відповідно до ст. 17 однойменної Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню, ухваленої в рамках Ради Європи у 1987 року¹⁸.

Отже, можемо зробити такі висновки. Імплементация міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених передбачає державно-владну діяльність компетентних органів щодо втілення у національне законодавство за допомогою сукупності правових засобів тих положень, що викладені в нормах міжнародного права стосовно цієї категорії громадян. Забезпечується така імплементация насамперед конкретними юридичними механізмами, що сформувались у правовій системі держави. Складовими такого механізму можуть бути: *відповідні правові норми* (як норми міжнародного, так і норми національного законодавства), *національні інститути* (наприклад, державний департамент з питань виконання покарань, омбудсман), *національні правові засоби* (наприклад, адаптація законодавства до міжнародних зобов'язань держави), *форми здійснення імплементации* (прийняття внутрішніх правових актів або санкціонування міжнародних правових норм) та інше.

Ратифікація Україною ряду міжнародних документів надала можливість імплементувати міжнародні стандарти поведження із засудженими у національне законодавство і, зокрема, у кримінально-виконавче законодавство. Так, у ч. 1 ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України міститься положення, згідно з яким способом захисту інтересів особи, суспільства і держави як мети кримінально-виконавчого законодавства є «запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню із засудженими», що цілком відповідає змісту Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження й покарання. Насамкінець необхідно звернути увагу на те, що вітчизняне кримінальне та кримінально-виконавче законодавство передбачають можливість застосування покарань, альтернативних позбавленню волі.

¹ Мінімальні стандарти належного поведінки: аналіз національного та міжнародного досвіду: практ. посіб. / Ю.Л. Белоусов, М.М. Гнатівський, В.О. Гацелюк, А.Л. Федорова; за заг. ред. Ю.Л. Белоусова. – К.: Ваіте, 2013. – С. 87–88.

² *Львовчкін В.А.* Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.А. Львовчкін; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 195 с.

³ *Ягунов Д.В.* Практика Європейського суду з прав людини. Питання кримінального судочинства / Дмитро Ягунов. 2-ге, перероб. і допов. вид. – Одеса: Фенікс, 2015. – 382 с.; *Ягунов Д.В.* Сучасна пеналогія: альтернативний курс / Дмитро Ягунов. – Одеса: Фенікс, 2010. – 176 с.

⁴ Мінімальні стандарти належного поведінки: аналіз національного та міжнародного досвіду: практ. посіб. / Ю.Л. Белоусов, М.М. Гнатівський, В.О. Гацелюк, А.Л. Федорова; за заг. ред. Ю.Л. Белоусова. – К.: Ваіте, 2013.

⁵ *Львовчкін В.А.* Вказана праця.

⁶ *Анненков М.Н.* Международный тюремный конгресс и английские тюрьмы / М.Н. Анненков // Вестник Европы, 1873. – Т. 1. – Кн. 2. – 721 с.

⁷ Энциклопедия государства и права / под ред. П. Стучка. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1925. – Т. III. – Вып. 5. – С. 263.

⁸ Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН 30 серпня 1955 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_212

⁹ Правила Мандели // Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными / сост. А.П. Букалов. – Х.: ООО Изд-во «Права человека», 2015. – 40 с.

¹⁰ Європейські пенітенціарні правила // Рекомендація R(2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць 11 січня 2006 р. (Документ 994_032) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032

¹¹ *Садова Т.В.* Обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві України та держав англо-американської правової системи в контексті міжнародних стандартів: монографія / Т.В. Садова; за ред. доц. С.М. Смокова. – Івано-Франківськ: Надвірнянська друкарня, 2011. – С. 50. – 176 с.

¹² Права людини на досудове затримання: посіб. з міжнародних стандартів. – Нью-Йорк, Женева: ООН, 1994. – С. 18.

¹³ Рішення у справі «Матусевський і Матусевська проти України» (*Matushevskyy and Matushevskaya v. Ukraine*) від 23 вересня 2011 р. та ін. // Рішення Європейського суду з прав людини щодо порушення прав в'язнів за статтями 2, 3 та 8 Європейської конвенції: [зб. пер. рішень Європейського суду з прав людини проти України / упоряд. Г.В. Токарев]. – Х. : Права людини, 2015. – С. 7.

¹⁴ Рішення у справі «Лотарев проти України» (*Lotarev v. Ukraine*) від 8 липня 2010 р. // Рішення Європейського суду з прав людини щодо порушення прав в'язнів за статтями 2, 3 та 8 Європейської конвенції : [зб. пер. рішень Європейського суду з прав людини проти України / упоряд. Г.В. Токарев]. – Х.: Права людини, 2015. – С. 41.

¹⁵ Рішення у справі «Волохи проти України» (*Volokhy v. Ukraine*) // Рішення Європейського суду з прав людини щодо порушення прав в'язнів за статтями 2, 3 та 8 Європейської конвенції: [зб. пер. рішень Європейського суду з прав людини проти України / упоряд. Г.В. Токарев]. – Х. : Права людини, 2015. – С. 407.

¹⁶ *Hammarberg T.* Prisoner voting: Convicts are human beings, with human rights // *Guardian.co.uk*, 4 February 2011 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/law/2011/feb/04/prisoner-voting-convicts-human-beings>

¹⁷ *Hirst v the United Kingdom (2)* (жалоба № 74025/01) от 6 октября 2005 г. // База даних прецедентного права ЄСПЧ. HUDOC : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70442>;

Greens and M.T. v. the United Kingdom Applications nos. 60041/08 and 60054/08. 23/11/2010 // База даних прецедентного права ЄСПЧ. HUDOC : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-101853>

¹⁸ Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068

Резюме

Попко В.В. Формування мінімальних стандартів поведінки із засудженими та затриманими у міжнародному кримінальному праві.

У статті аналізуються міжнародно-правові акти у сфері поведінки із засудженими та затриманими та їх вплив на формування міжнародних стандартів у міжнародному кримінальному праві. Автор звертає увагу на зростання інтересу до зазначеної проблематики у зв'язку із зростанням транснаціональної злочинності, ухваленням численних міжнародно-правових актів – правил, резолюцій, конвенцій. У статті аналізуються основні моделі в'язничних установ (пенсільванська, оборнська, англійська, ірландська тощо), історичні умови їх формування, зародження міжнародного співробітництва з пенітенціарних проблем та як наслідок – формування стандартів належного поведінки із засудженими та затриманими як на світовому рівні, так й на регіональному. Автор звертає увагу на процес створення офіційних міжнародних організацій із пенітенціарних проблем та проведення офіційних тюремних конгресів за ініціативою міжнародних організацій. Приділено увагу основним міжнародним документам як загального (універсального) характеру, так і спеціалізованого характеру, що мають своєю метою виклад стандартів поведінки із засудженими особами, зокрема: Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими (1955 р.), Конвенція ООН проти катувань (1984 р.), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.), Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р.), Мінімальні стандартні правила ООН відносно поведінки із засудженими (Правила Мандели, 2005 р.), Європейські в'язничні правила (2006 р.) та ін.

Ключові слова: міжнародні стандарти, європейські правила, засуджені, затримані, пенітенціарні системи, права в'язнів.

Резюме

Попко В.В. Формирование минимальных стандартов обращения с осужденными и задержанными в международном криминальном праве.

В статье анализируются международно-правовые акты в сфере обращения с осужденными и задержанными и их влияние на формирование международных стандартов в международном уголовном праве. Автор обращает внимание на рост интереса к указанной проблематике в связи с ростом транснациональной преступности, принятием многочисленных международно-правовых актов – правил, резолюций, конвенций. В статье анализируются основные модели тюремных учреждений (пенсильванская, оборнская, английская, ирландская и т.д.), исторические условия их формирования, зарождение международного сотрудничества по пенитенциарным вопросам и, как следствие – формирование стандартов должного обращения с осужденными и задержанными как на мировом уровне, так и на региональном. Автор обращает внимание на процесс создания официальных международных организаций по пенитенциарным проблемам и проведения официальных тюремных конгрессов по инициативе международных организаций. Уделено внимание основным международным документам как общего (универсального) характера, так и специализированного характера, которые имеют своей целью изложение стандартов обращения с осужденными лицами, в частности: Минимальные стандартные правила обращения с осужденными (1955 г.), Конвенция ООН против пыток (1984 г.), Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила, 1985 г.), Минимальные стандартные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила, 1990 г.), Правила ООН, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишенных свободы (1990 г.), Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся обращения с осужденными (Правила Манделы, 2005 г.), Европейские тюремные правила (2006 г.) и др.

Ключевые слова: международные стандарты, европейские правила, осужденные, задержанные, пенитенциарные системы, права заключенных.

Summary

Popko V. The formation of minimum standards for treating with convicts and detainees in international criminal law.

The article analyzes international legal acts in the sphere of treatment of convicts and detainees and their influence on the formation of international standards in international criminal law. The author notes the growing interest in these issues in connection with the growth of transnational crime, the adoption of numerous international legal acts - rules, resolutions, conventions. The article analyzes the basic models of prison institutions (Pennsylvanian, Oborn, English, Irish, etc.), the historical conditions of their formation, the emergence of international cooperation on penitentiary problems and, as a result, the formation of standards for the proper treatment of convicts and detainees both at the global and regional level. The author draws attention to the process of creating official international organizations for penitentiary problems and holding official prison congresses at the initiative of international organizations. Attention is paid to the main international documents of both general (universal) nature and a specialized nature, which are intended to set forth standards for the treatment of convicted persons, in particular: Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (1955), UN Convention Against Torture (1984), Minimum Standard UN Rules for the Administration of Juvenile Justice (Beijing Rules, 1985), the UN Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (Tokyo Avila, 1990), the United Nations Rules for the Protection of imperfect deprived of their liberty (1990), UN Standard Minimum Rules for the Treatment of prisoners (Rules Mandela, 2005), the European Prison Rules (2006) and others.

Key words: international standards, European rules, convicted persons, penitentiary systems, rights of prisoners.

УДК 342.2

П.А. РЗАЕВА

Парвана Ариф кызы Рзаева, докторант Бакинско-го государственного университета

КОНСТИТУЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРИНЦИП РАЗДЕЛЕНИЯ ВЛАСТЕЙ

Независимость в истории каждой страны является важнейшим событием. Несмотря на то, что в истории Азербайджана есть две независимые и демократические республики, временной промежуток между ними – 70 лет. Однако, невзирая на 70-летний перерыв, обе республики были построены на основе демократических принципов и придерживались принципа разделения властей. В этой статье изучается обзор страны, доступной в оба периода.

Целью данной статьи является изучение становление и развитие принципа разделения властей в Азербайджанской Демократической Республике (далее – АДР) 1918 г. и возрождение принципа разделения властей в «Конституционном акте о государственной независимости» Азербайджанской Республики от 18 октября 1991 года.

Несомненно, что провозглашение 28 мая 1918 г. Азербайджанской Демократической Республике является событием мировой истории. Рассмотрим подробнее исторический процесс провозглашение независимости Азербайджана. Вскоре после Февральской революции 1917 г., свергнувшей самодержавие, из закавказских депутатов Государственной думы был образован Особый комитет для управления Закавказьем – «Озаком», 15 ноября 1917 г. учреждается краевой правительственный орган – Закавказский комиссариат, 14 февраля 1918 г. в Тифлисе, в составе представителей Закавказья, избранных ранее в Российское учреди-